

Gülzadə Sərxan qızı Abdulova
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
E-mail: abdulovaaxundova@gmail.com

MİLLİ KİŞİ GEYİM DƏSTİNDƏ ÇUXA

Açar sözlər: kişi geyimi, Türk, çuxa, Qafqaz, atmaqol, geyim mədəniyyəti

Ключевые слова: Мужская одежда, Турк, чуха, атмакол, культура одежды

Key words: Man apparel, Turkish, chukha, Caucasus, atmagol, apparel culture

Maddi mədəniyyətin ən mühüm atributlarından biri olan milli geyim kompleksində kişi geyimləri mühüm yer tutur. Kişi geyimlərinin geniş yayılması və mübahisə mövzusu olan əsas növlərindən biri çuxadır. Türk etnik mədəni mühitinə məxsus bu geyim növü çox kiçik fərqlər və əksər hallarda eyni adla qonşu xalqların geyim mədəniyyətinə elə sirayət etmişdir ki, hər bir xalq onu öz milli geyimi kimi təqdim edir. Çuxa kişinin şəxsiyyətini, onun əzəmətini, vüqarını, təmkinini sanki özündə təcəssüm etdirir, öz sadəliyi, yığcamlığı, praktikliyi ilə kişi xüsusiyyətlərini tamamlayır, ona bütövlük bəxş edir. Çuxanın çox geniş arealda yayılması, hər bir xalq tərəfindən böyük rəğbətlə istifadə olunmasının səbəbləri onun bu cəhətlərinə bağlıdır.

Mütəxəssislər çuxanın mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər yürüdürlər. Məşhur türkoloq-alim V.V.Radlov çuxa sözünün Osmanlı ləhcəsindəki "çoha" (1, 2016), "çoka" (1, 2005); kırım-tatarların ləhcəsindəki "çuka", (1, 2165); uyğur ləhcəsindəki "çögə", "geyim" (1, 2037) sözlərindən yarandığını qeyd edir.

Çuxanı "uzun kaftan" adlandıran dilçi-etnoqraf V.Dal onun Qafqazda "kaftan, göy rəngli mahuddan üst geyim növü", eyni zamanda "çuqa" sözünün fars və Qafqaz dillərində qanadlı (atma-G.A.) qolu olan kaftan mənası verdiyini, "çuyka"nın isə Moskvada "xalat biçimli uzun mahud kaftan" mənasında işləndiyini qeyd edir və onu çapanla eyniləşdirir. V.Dal çuxanın yayılma arealını araşdıraraq onun Kursk ləhcəsində "çuqa", qədim ruscada "çuqay", "gödək kaftan", qərbi Ukraynada "çuqay", Belorusiyada "çuqay", "çuqa", "çoxa", "üst geyim növü" adlandığını qeyd edir (2).

Maks Fasmer V.V.Radlova istinadən "çuqa" sözünün türk mənşəli olduğunu qeyd edir. O, V. Dalın slavyan dillərində apardığı araşdırmanı davam etdirərək polyakca "çuqa"- "gödək kaftan; slovak ləhcəsində "çzuha", "çuha" (3) mənalarını da öz lüğətinə əlavə etmişdir.

D.N.Uşakovun lüğətində (4) və Böyük Sovet Ensiklopediyasında (5) çoxa (çuxa) sözünün türk dilində mahud mənasını verdiyi, ətəyi geniş və dizə qədər, qolu isə dirsəyə qədər olan, beli kəmər və ya qurşaqla bağlanan üst geyimi olduğu göstərilir.

S.P.Rusyaykina fars mənşəli lur və bəxtiyar tayfalarının istifadə etdiyi keçə bürüncəyi çuxa hesab edir (6). İlk əvvəl qeyd edək ki, fars dilində yazılmış lüğətdə “çoxa türk sözüdü, kasıb təbəqə çoxa geyinər” (7) - yazılır. Əslində isə həmin tayfaların yer hanasında toxuduğu “çouqa” çuxadan tamamilə fərqlənir və daha çox vaxtilə Ağbaba bölgəsində istifadə edilmiş kişi geyim növü olan xıllığa¹ bənzəyir. Xatırladaq ki, İranın əsas tayfa birləşmələrindən biri olan bəxtiyarların tərkibinə türk mənşəli qaşqaylar, afşarlar da daxil idi (8, 16). Təkcə 1871-ci ildə bəxtiyarların tərkibinə 5 min qaşqay ailəsi birləşdirilmişdi (8, 16). Bəxtiyarların türk tayfaları ilə yaxın əlaqələri, təsərrüfat məişətindəki uyğunluq, məişət və din ümumiliyi dildə də öz təsirini göstərmişdir. Vaxtilə Səlcuqların bu ərazilərdə hakimiyyətinin bərqərar olması sayəsində yerli dialektlərə müxtəlif türk sözləri daxil olmuşdu (8, 28). Türklərin zamanla lur və bəxtiyar tayfaları içərisində əridilməsi (assimilyasiya) siyasəti nəticəsində Qunduzlu, Şirəli tayfaları onlara qarışdırılmışdı. Lakin həmin tayfalar öz dillərini qoruyub saxlayırdılar. XIX əsrin əvvəllərində afşarlar ardıcıl olaraq bəxtiyarlar tərəfindən ya torpaqlarından qovulur, ya da assimilyasiyaya məruz qalırdılar (8, 30). Bütün bunlara baxmayaraq, bəxtiyar birliyinə daxil olan qruplar hələ də öz dialektlərini, adətlərini və müxtəlif sosial-məişət xüsusiyyətlərini tamamilə itirməmişdilər. Ola bilsin ki, çuxa sözü də həmin təsirlər nəticəsində və ya birləşmə dövründə lur və bəxtiyarların dilinə keçmiş, ya da sadəcə, farslaşdırılmış türklərə məxsus olmuşdur. Bir məsələyə də diqqət etmək yerinə düşərdi ki, qaraçay və bəxtiyar tayfalarının çəpkən adlandırdığı kimi, ola bilsin ki, qaşqay və afşar tayfaları da xıllığı çoxa adlandırmışdır. Topladığımız məlumatlara görə İranda yaşayan afşar və türkmən tayfaları həm “çoxa”, həm də “arxalıq” terminini işlədirlər (9). Türkiyədə isə bu istilah öz varlığını bu günə qədər qoruyub saxlamışdır. Kişi çuxalarının tikildiyi mahud parça növü Türkiyədə “çuha” adlanır və həmin parçadan tikilən mintan və çəpkənlər də elə parçasının adını daşıyır (10, 101).

Çuxalar əsasən mahud və sal parçadan tikilirdi. “Ənənəvi parça növləri bəzən bu və ya digər geyim üçün nəzərdə tutulub, ədədi qaydada toxunurdu. Belə halda geyim növü ilə parçanın adı eyniləşirdi. Məsələn, bir ədəd çuxa və ya şalvara yetəcək ölçüdə, ədədi qaydada toxunan mahud, yaxud şal parça tikəsi müvafiq geyim növünün adı ilə “çuxa” və ya “şalvar” adlanırdı” (11, 54). Parçanın adının geyimin adı ilə uyğunluq təşkil etməsi geyim mədəniyyətinin öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. “Bu və ya digər geyimin adı tikildiyi parçanın adı ilə bağlı olarsa, bu onun qədimliyini və xalq üçün xarakterik olduğunu göstərir” (12, 91). Maraqlıdır ki, Azərbaycanda təkcə yundan deyil, həmçinin keci sapdan (ev şəraitində qadınlar tərəfindən çıxış baramalardan hazırlanan ipək sap - G.A.) bu məqsədlə toxunan parça da “çuxa” adlanırdı (görünür, çuxanın hissələri hanada ayrı-ayrı toxunurdu). Keci sapdan toxunmuş geniş çeşiddə ipək məmulatı arasında geyim adları ilə bəlli olan çuxa, şalvar, köynək və s. də var idi (11, 64). Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan çuxalardan biri məhz keci sapdandır (MATM EF 2350). Göründüyü kimi, türk xalqları arasında çuxa və ya çoha sözü geniş yayılmışdı. Bunun əksinə olaraq, farslar

¹ Xıllıq- keçədən hazırlanan kişi çiyin geyimi.

arasında bu söz yalnız türk tayfaları ilə assimilyasiya olunmuş lur-bəxtiyarlar arasında işlədilmişdir.

Çuxa həmçinin yer hanasında kустar üsulla toxunan “əl şalı”ndan, şal dəzğahında toxunmuş təpmə şaldan, yerli və xaricdən ticarət-iqtisadi əlaqələr vasitəsilə gətirilən mahuddan da tikilirdi. Təpmə şalın bir neçə növü mövcud idi. “Çuxa tikmək üçün təpmə şalın ikiqat sapdan toxunan növündən istifadə edilirdi. İkiqat şal möhkəm və sıx toxunmaqla ən çox çuxa və xirqə tikmək üçün sərf olunurdu” (11, 73). Bu parça növünün adı xalq arasında işlənən “dəvərə papaq, təpmə çuxa” (13) ifadəsində qorunub saxlanmışdır.

Çuxa xarici, xüsusən rus dilli ədəbiyyatda daha çox “çerkeska” adı ilə qeyd olunur. E.N.Studenetskayanın yazdığına görə, onu ilk dəfə çərkəzlərin (adıqların-G.A.) əynində görən ruslar bu geyimi “çerkeska” (“çərkəzi”) adlandırdılar (12, 91). Adıqlar çuxanı XIX əsrin əvvəllərindən etibarən istifadə etməyə başlamışlar. Çərkəzlərin(adıqların) geyimləri XIX əsrdə geyindikləri çuxalardan fərqlənmişdir. Eyni əsərinə E.N. Studenetskaya qeyd edir ki, “XVIII əsr adıqlarına aid çuxalar sərbəst olur, bədənə kip oturmurdu. Uzunluğu dizə qədər, bəzən daha gödək olurdu” (12, 17). Türklərə məxsus daş fiqurlar, qəbir abidələrindən tapılan maddi dəlillər, səyyahların və səfirlərin qeydləri, onların əsərlərində yer alan illüstrasiyalar çuxanın türk etnik mədəni mühitində yaranıb formalaşdığını, türk xalqları tərəfindən əsrlər boyunca istifadə olunduğunu təsdiqləyir.

XIX əsrdə istifadə olunan geyimlərin (papaq, çuxa və başlığın) adıqların bu dövrə qədərki geyimləri arasında paralelləri yoxdur. Yan Streysin çəkdiyi qravürada adıqların geyimi onların XVIII-XIX əsr istər kişi, istərsə də qadın geyimindən tamamilə fərqlənir. Gürcü kişi geyimlərindəki ənənə və innovasiya məsələlərini araşdıran N.Q. Volkova və Q.N.Djavaxişvili yazır: “XIX-XX əsrin əvvəllərində kişi geyimlərində ənənəvi forma daha sabitdir. Onlardan başqa Gürcüstanın kişi geyimlərinin üzvi hissəsinin elementləri Şimali Qafqaz, Türkiyə və İrandan (Cənubi Azərbaycandan-G.A.) götürülmüşdü (çerkeska, papaq, başlıq, şiş uclu dəri papaqlar və s.)” (12, 124). Bunun əksinə olaraq, türk xalqları, o cümlədən oğuz türkləri arasında bu geyimin izləri qədim dövrlərə gedib çıxır. İlk dəfə çuxanın adı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında tanış oluruq. Dastanda “doqquzlama çığrab çuxa” (14, 77) və “cübbə-çuqa”nın (14, 94; 143) adları çəkilir. XV-XVI əsr miniatürlərində geniş yer alan cübbə və çəpkənlə çuxa arasında ümumiliklər vardır. Yaxası eynilə çuxa kimi “V” formalı olan çəpkənlər çuxadan yalnız əmək formasına görə seçilir. Ərəblərin gəlişindən sonra geyim mədəniyyətimizə daxil olan cübbənin özünə də çuxanın elementləri əlavə olunmuşdu. Hətta orta əsr miniatürlərindən birində (şəkil-1) cübbənin arxasında çuxalarda mövcud olan büzməni izləmək mümkündür. Həmin miniatürün əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, geyimin həm qabağı açıq, həm də bağlı forması birlikdə təsvir olunmuşdur. Bizə elə gəlir ki, “cübbə çuqa” məhz qabağı açıq çuxalara deyilir. Çəpkən də eynilə çuxa kimi həm qabağı açıq, həm də bağlı formada istifadə olunmuşdur. Çəpkən çuxanın elementlərini özündə daha çox yaşadır. Çuxanın yalnız qabaq taxtaları, çinli çuxalarda çox vaxt həm də arxa taxtası, bundan fərqli olaraq çəpkənin bütün taxtaları boyvəboy biçilir. Çuxalar da çəpkən kimi atmaqol ola bilər. Bunu MATM Etnoqrafiya fondunda qorunan XVIII əsrə aid çəpkənin timsalında izləmək mümkündür (15). Bu çəp-

kən çuxalardan çox cüzi fərqlə seçilir. Bütünlüklə gümüş tellərlə tikmələndən afşarlara aid bu çəpkən çuxadan yalnız yan çapıqlarına və yaxa formasına görə fərqlənir. Məhz bu geyimin timsalında dastanda adı çəkilən “çığrab çuxa” haqqında təsəvvür əldə etmək mümkündür.

“Kitabi - Dədə Qorqud” dastanında rast gəldiyimiz “Çigin quşlu cübbə don” (14, 28) Azərbaycan, ümumiyyətlə, türk geyim mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün qiymətli məlumatdır. Tədqiqatçılar “çikin” sözünü “çigin”, “çiyin” kimi tərcümə edərək onun ilkin mənasından uzaqlaşmasına, geyimin əsl mahiyyətinin kölgədə qalmasına səbəb olmuşlar. Əslində isə dastanda çikin güləbətın mənasında işlədilmişdir. Mahmud Qaşğari “Divani-lügət-it-türk” əsərində “çikin” sözünün “güləbətın, çikin yıyı- güləbətın teli, ipək qumaşını güləbətınla tikmək” mənalarda işləndiyini göstərir (16, 412). Çikin (güləbətın) quş təsvirli cübbə donlar çox qiymətli geyim olmuş, onu yalnız yüksək imtiyazlı şəxslər geyinmişdir. “Yüksək rütbəli şəxslər önünə və arxasına ipəklə sarınmış qızıl iplərdən quş və ya müxtəlif heyvan təsvirləri işlənmiş, dərəcələrini göstərən geyimlər geyinirdilər” (17, 263). Həmin onqonlar, damğalar geyimlərə tanıdıcı nişan kimi nəqş olunurdu. Qədim türklərdə hər bir tayfanın öz onqonu olurdu ki, bu onqonların əksəriyyəti müxtəlif quş növlərindən (qartal, sunqur, şahin və s.) ibarət idi. Bu nişanlar sayəsində insanın geyiminə baxmaqla onun hansı tayfaya mənsub olduğunu təyin etmək olurdu. Orta Asiyada da dövlət başçısının xüsusi hörmətinə layiq görülən şəxslərə “şah çiyini” (“şah çikini”- G.A.) adlanan geyim hədiyyə etmək adət idi (14, 71-72). Buradan “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanında rast gəldiyimiz “çikin quşlu cübbə don” ifadəsinin məzmununu aydınlaşır. Bizə elə gəlir ki, “cübbə don” və ya “cübbə çuqa” Azərbaycanda XVIII əsrə qədər, Orta Asiyada son dövrlərə qədər xalqın istifadəsində olan yaxası açıq çəpkən və ya çuxadır. Bir maraqlı faktı da qeyd edək ki, qaraçay və balkarlar çuxaya “çepken” deyir (12, 30). Bu isə çəpkənlə çuxa arasında ümumi cəhətlərin olmasına işarədir.

Kitabi Dədə Qorqud dastanında adı ən qiymətli geyim növü kimi çəkilən, “xanlar xanı Bayandur xana layiq doqquzlama çığrab çuxa” haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Çox böyük ehtimalla “doqquzlama çığrab çuqa” bu gün bizə məlum olan, muzey kolleksiyasında qorunan doqquz taxtalı (çinli) çuxanın eynidir. Çuxanın ətəyi nə qədər enli olarsa, o, daha qiymətli hesab olunardı (varlı qadınlara məxsus tumanlar da 9-10 taxtadan tikilirdi). Çuxanın (eyni zamanda tumanın) ətəyinin enli olması status göstəricisi hesab olunurdu. Hər bir qafqazlı üçün “yaxşı tikilən, bədənə rahat oturan və ətəyi yellənən çuxa geyinmək çox qürurverici bir hal idi” (12, 87). Ona görə də çuxanın ətəyinin enli olmasına böyük önəm verilirdi. Bu baxımdan “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanında rast gəldiyimiz xanlar xanı Bayandur xana hədiyyə edilən (“pəncik çıxarılan”) “doqquzlama çığrab çuxa”nın ətəyinin gen olması şübhəsizdir.

Keçmiş məişətdə şal parçalar yer hanasında toxunduğundan taxtalar 16 (EF 678), 22 (EF1274), 30 (EF 9418), 40 sm (EF 866) olurdu. Geyimin ətəyinin enli olması üçün taxtaların sayını artırmaq lazım gəlirdi (bu hal qadın tumanlarına da şamil edilir). Çuxalar əsasən 3-10 taxtadan ibarət tikilirdi. Fond materiallarının araşdırılması bu faktı təsdiq edir. Maddi durumdan və parçanın enindən asılı olaraq, çinlərin sayı dəyişirdi. “Adətən, 6, 8 və 9 çinli çuxalar daha

çox sifariş verilirdi” (19, 124). Taxtalar enli olardısı, çinlərin sayı azalırdı. Lakin bu çuxanın ətəyinin genişliyinə xələl gətirmirdi. Məsələn, Şuşanın mehmandarovlar ailəsinə məxsus, yüksək bədii dəyərə malik çuxa (EF 1801) (şəkil-2) 7 taxtalı olsa da, taxtaların enli olması sayəsində ətəyinin eni 288 sm-dir. Bundan fərqli olaraq, Gəncəyə məxsus EF 1143 inventar sayılı çuxa doqquzlama olsa da, ətəyinin eni 248 sm-dir. Ümumiyyətlə, fond kolleksiyasında qorunan çuxaların ətəyi 225 sm-dən 307 sm-ə qədərdir.

Çuxaların əsas fərqləndirici əlamətlərindən biri ətəyinin forması hesab olunur. Ətəyinin formasına görə çuxalar “büzməli” və “kahlı” (“çinli”) olmaqla iki variantda təsadüf olunur (11, 76). Çuxaların əyani şəkildə araşdırılması qatılma (qarmanlı) çuxaları da bu növlərin sırasına daxil etməyə imkan verir. Çinli çuxanın taxtaları yuxarıdan aşağıya doğru getdikcə enlənir, yəni, “kah ətəyə genişlik vermək üçün biçilmiş trapesiya formalı parça tikəsidir” (20, 33). Büzməli çuxalarda isə taxtaların ayağı ilə başı eyni ölçüdə olur, baş hissə sadəcə olaraq büzmələnərək belə birləşdirilirdi. Həm büzməli, həm də çinli tikilən çuxaların ön layları adətən boyvəboy biçilirdi. Şirvanda belə çuxalara “düzdəmə” çuxa deyilirdi (11, 76). Qabaq taxtaları ilə bərabər arxadakı orta taxtası kürəklə birlikdə bütöv biçilən çuxa nümunələri də üstünlük təşkil edir. Belə çuxalarda kürək bütöv biçilir, orta hissədən bir lay bütöv saxlanaraq ayağa qədər davam edir, yan taxtalar ona birləşdirilir. Nadir hallarda ətəyi kəsmə çuxalara da təsadüf edilir. XX əsrin əvvəllərindən qatılmalı çuxalar da xalqın istifadəsində olmuşdur (EF1143).

Çuxanın ətəyinin yan tikişləri aşağıdan 10-15 sm məsafədə tikilmirdi, yəni yarmaq qoyulurdu. Y.N. Studenetskaya bu elementin piyada yol gedən və dağa dırmaşan zaman hərəkətə mane olmaması üçün düşünüldüyünü qeyd edir (12, 87). Fikrimizcə, çuxanın ətəyi geniş və qabağı açıq olduğuna görə hərəkət sərbəstliyinə tam imkan verirdi. Yandan qoyulan çapıqlar isə dekorativ bəzək səciyyəsi daşıyırdı. Bu çapıqları (yarmaqları) boyvəboy biçimli, ayağı nisbətən dar və buna görə də çapığa ehtiyacı olan kaftandan (eyni zamanda çəpkəndən) çuxaya keçən element hesab edirik. Əyani materialların tədqiqi göstərir ki, əksər hallarda bu çapıqların kənarına qaytanla bəzək salınaraq onlar bir-birinə birləşdirilmişdir (şəkil-3) və heç bir funksional əhəmiyyət daşımır, yalnız dekorativ səciyyəyə malikdir.

Artıq skif dövrünün başlanğıcından incə bel köçəri hərbi-kişi üçün mühüm gözəllik elementi hesab olunurdu (21, 4). XIX əsr rəssamları Q.Qaqarinin və A.İ.Gebensin rəsmlərində obrazların incəbel təsvir edilməsi rəssam təxəyyülünün məhsulu olmayıb, reallığı əks etdirir (şəkil-4). Skiflərin siyasi meydana gəlişi ilə onlara aid geyim mədəniyyəti də dəb aləminə öz diktəsini etmiş, gözəllik etalonuna çevrilən incəbel görkəmə XIX əsrin sonlarına qədər böyük əhəmiyyət verilmişdir. Ona görə də, belin incə görkəmini yaratmaq üçün kişi çuxalarının bədəni dar, ətəyi gen biçilirdi. Maraqlıdır ki, Cənubi Azərbaycanda bu geyimlərin adı formasına uyğun olaraq “dargen” adlanırdı (9). Geyimin bədənə daha kəp oturmasını təmin etmək üçün belinə içəridən əlavə ilgək-qarmaqlı və ya düyünlənərək bağlanan ensiz kəmər tikilirdi (Avropa tipli müasir geyimlərdə də həmin elementi müşahidə etmək mümkündür). Çox güman ki, çinli çuxaların yanlarında qoyulan kəmərçinlər də eynilə qadın çiyin geyimlə-

rində (çəpkən, nimtənə, ləbbadə, kürdü) olduğu kimi ikili funksiya daşıyırdı, yəni həm kəmərin beldə rahat saxlanması, həm də belə incə görkəm vermək üçün istifadə olunmuşdur.

Çuxaları bir-birindən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri də qol formasıdır. Qol formasına görə çuxalar əsasən “qoltuqlu” və “qoltuqsuz” (“atmaqol”) (19, 124) olmaqla təsnif edilir. Bu qol formalarının hər birinin öz daxilində fərqləndirici əlamətlərinə rast gəlmək mümkündür. Qollar düz və trapes formada, dar, atmaqol (yenli), dirsəyə qədər qollu (yarımqol), qol ağzı yarmaqlı və yarmacsız (belə çuxalarda qol 18-20 sm geriye qatlanır), hörməli (şəkil-5) və s. ola bilər. Yarımqol çuxalar əsasən orta əsrlər dövründə geniş yayılmışdı. M.Qaşğari divanında qısa qollu geyim “kulak ton” adı ilə qeyd olunmuşdur (16, 384). Şəki xan sarayının divarlarında təsvir edilən insanların əynindəki çuxaların qolu dardır. Orta əsr miniatürlərində rast gəlinən geyimlərin – çübbəçuxuların da hamısı qolu dar formadadır.

“Qədim türk dilində qollar “yen” və ya “yeng” adlanırdı. Yen, yeng sözləri türk geyim tarixinin məşhur və geniş yayılmış kəlmələridir” (22, 61). “Yen” ifadəsinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlirik. “Baniçiçək qırmızı qaftanın geydi. Əllərin yeninə çəkdi, gözükməsün deyü”(14, 74) və yaxud Qaraca Çoban “Yenümlə alnım qanın bən siləyin”(14, 43) deyir. İqtibaslardan aydın olduğu kimi, yen uzun olur, əllər onun içində gizlənirdi. Azərbaycanda “yeng” sözü Zaqatala bölgəsi əhalisinin xalq dilində qorunub saxlanmışdır. Burada yeng “paltarın qolunun ağzı” (23, 548) mənasında istifadə olunur. Bu söz bəzən “yengən” kimi də işlədilir (13). Yen sözü türkcədə üç anlamda işlədilir: geyim qolu, qol ağzı və qolluq. Türkcədə yen sözü daha çox “geyim qolu” mənasına gəlirdi. Anadoluda əlləri örtən uzun qollara “yen qapağı” adı verilirdi (22, 61). Yenlər əllər tərpendikcə və ya külək əsdikcə yellənirdi. Xalq arasında işlənən “Yel vurdu yengələr oynadı” ifadəsi əslində yenglə bağlıdır və “yel vurdu yenglər oynadı” olmalıdır. Böyük rus şairi M.Lermontov bu məqamı “Demon” poemasında poetik şəkildə ifadə etmişdir: “Külək onun çuxasının ətrafı baftalı qollarını yellədir” (24). “Yen”, yəni, geyimin qolu qədim dövrlərdə enli və uzun olurdu. Qolları yuxarı qaldırıqda onlar quş qanadını xatırladırdı. Sonradan bu qollar təkmilləşdirilərək yalnız çiyinə bəndləndi və onların ağzına yarpaq, badam, quş dimdiyi, quş caynağını simvolizə edən, “yen” və ya müasir elmi ədəbiyyatda “əlçək” adlanan element əlavə olundu. Er.əv. III əsrə aid edilən skif fiqurunda atmaqol nümunəsi müşahidə edilir (25, 30). Atma qollara müraciət olunması türk mifoloji dünyagörüşündən qaynaqlanan quş inancı ilə bağlıdır. Bu qollar formal xarakter daşıyır, quş qanadını simvolizə edirdi. Təsadüfi deyil ki, Anadoluda belə qollara “qartal qanad” deyilir.

Hər çuxanın qol formasında özünəməxsus bir element tapmaq mümkündür. Məsələn, ağ rəngli şaldan tikilmiş EF 6641 inventar sayılı (vaxtilə Borçalıda istifadə olunmuşdur) çuxanın qol ağzına tikilən qaytan qol yarmacında davam edir. Yalnız burada qaytan qarşı tərəfdəki qaytanla çarpaz edilərək, yəni-dən geri qatlanmış və yarmac kənarına tikilmişdir. Nəticədə maraqlı dekorativ çalar əldə edilmişdir.

Atmaqol çuxaların estetik baxımlılığını artırmaq üçün qolun astarını xoş rəngli parçadan tikir, qol kənarına dirsəkdən biləyə qədər ilgək düymə əlavə

edirdilər. Lazım gəldikdə qolçaq həmin ilgək-düymə vasitəsilə bağlanır, qol şəklinə salınırdı. Atmaqolların daha çox tətbiq edildiyi çəpkənlərə əsasən deyə bilərik ki, qolçaqların qolda sabit dayanmasını təmin etmək üçün bəzən bilək hissəsinə ilgək-düymə tikilir, bəzən isə sadəcə kənarları bir-birinə tikilərək manjet əmələ gətirilir, bir qol çiyin üzərindən aşırılır, ya da bir - birinə bəndlənərək kürəyə atılırdı.

Bütöv qollu çuxaların qolları aşağıya doğru genəlir və başqa rəngli parçadan astarla tamamlanırdı. Bu astarlı hissə geriye doğru qatlandıqda üst hissəyə düşür və geyimə xoş görünüş verirdi. MATM Etnoqrafiya fondunda yer alan XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid qoltuqlu çuxaların qol eni 23, 25, bəzən 28 sm-ə çatır, qol ağzı yarmaclı və yarmacsızdır.

Toy çuxasının rəng uyumuna xüsusi diqqət göstərilirdi. “Adətən çuxanın qoluna verilən parça ilə köynəyin rəngi bir-birinə uyğunlaşdırılırdı. Şirvanda arxalıq açıq rəngdə olduqda, çuxa tünd parçadan və ya əksinə tikilirdi” (11, 77). Belə çuxalar Kuban kazakları arasında da geniş yayılmışdı (26).

Çuxaları eyni zamanda yaxa kəsiyinə görə: üçkünc və ya “V” formalı, oyma yaxalı və bütöv yaxalı olmaqla da qruplaşdırmaq olar. Bu yaxalar çuxanın altından geyilən köynək və ya arxalığa vurulan bəzəklərin görünməsinə imkan vermək üçün nəzərdə tutulmuşdu. Qarabağa aid edilən (19, 122) oyma yaxalı çuxalar kazak ordusunda da müşahidə edilir. Görünür, sənətkar fantaziya-sının məhsulu olaraq yaranan oyma yaxalı çuxalar maraqlı cəlb etmədiyindən çox da geniş yayılmamışdır. Bunun əksinə olaraq “V” formalı yaxaya malik çuxalar daha geniş yayılmışdır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, yaxası düzbucaqlı formada olan kişi çuxaları da mövcud olmuşdur. Belə çuxalar Təbriz sakinlərinə aid rəsmlərdə izlənilir (şəkil-6).

Çuxalar boyun formasına görə də bir-birindən seçilirdi. Əsasən çuxalarda boyunluq olmur, kürək boyuna qədər davam edir, astarla birləşən hissəyə sadəcə, köbə verilir. Bir qrup çuxalar isə 3 sm hündürlüyündə dik boyunluqla əhatə olunurdu. Həmin boyunluqların möhkəmliyini təmin etmək üçün onlara qalın parçadan astar tikilir və sınırdı. Digər boyunluq forması isə dik yaxadır. Azərbaycanda çuxalarda həmin yaxalıqdan XX əsrin əvvəllərindən istifadə edilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu boyunluq forması ilk əvvəl arxalıqların, daha sonra köynəklərin yaxasında istifadə edilirdi.

Çuxaları fərqləndirən əlamətlərdən biri də “vəznəli” və sadə yaxalı (“vəznəsiz”) olmasıdır. Odlu silahların istifadəsindən sonra hazır güllələr patrondaşa yığılaraq belə bağlanır və ya boyundan çarpaz asılaraq qoltuğun altında saxlanırdı (şəkil-4; 7). Ona görə xalq arasında bu aksesuar “qoltuqaltı” (27, 29; 32) adlanırdı. Hətta kişinin qoltuqaltısı da papağı kimi toxunulmaz hesab olunurdu (28). XVIII əsrin ikinci yarısına aid edilən Şəki xan sarayının divar rəsmlərində çuxalar vəznəsiz təsvir olunmuşdur. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən hazırdaşları çuxanın sinəsinə tikməyə başlayırlar. Vəznələr (Şimali Qafqaz türkləri, o cümlədən onlara qonşu xalqlar onu “hazırdaş”, “xazırdaş” adlandırır, rus dilinə isə “qazırı” kimi keçmişdir) dayandoldurum silahların istifadəsi dövrünə təsadüf edir. Beşaçılan tufənglərin yaranması ilə əlaqədar vəznələr öz praktik əhəmiyyətini itirmiş, lakin onların türk dilində olan qədim adı - “hazırlar” öz varlığını qoruyub saxlamışdır (29, 61). Artıq hazırdaşların gövdəsi ağac, qarğı və

sümükdən düzəldilir, baş hissəsinə gümüş, mis, sümük və s-dən hazırlanmış, dekorativ funksiya daşıyan başlıqlar taxılırdı. Metaldan düzəldilən bəzəklər adətən oyma və qarasavat üsulu ilə naxışlanırdı (şəkil-8). Vəznəli çuxalar XIX əsrdən etibarən xalqın geniş istifadəsində olmuşdur.

Faktik materialların araşdırılması göstərir ki, qeyd olunan əlamətlərdən başqa, çuxaların biçim üsulunda bəzi kiçik elementlər də mövcuddur. Çuxaların demək olar ki, hamısında yanlarda çib yarığı qoyulmuşdur. Bu yarıq çuxanın altından geyilən küləcə və ya arxalığın cibinə əl salmaq üçün istifadə edilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, adətən, çinli çuxalara kəmərcin əlavə olunurdu. Bəzən çinli çuxaların bütün taxtaları kəmərcinli tikilir ki, bu da kəmərin bəldə rahat duruşunu təmin etməklə yanaşı (kəməre xəncər və başqa şeylər asdıqda onun sallanmağının qarşısını alırdı), belə incə görkəm də verirdi. Hətta cib yarığı üzərində yerləşən kəmərcinlərin möhkəmliyini təmin etmək üçün içəridən həmin hissəyə əlavə parça verilmişdir. Bəzi çuxalarda kəməri bəldə rahat saxlamaq üçün kəmərcinlə bərabər metal qarmağa da rast gəlinir. Büzməli çuxalara əlavə kəmərcin qoyulmur, çünki büzmələr sıx olduğundan kəməri bəldə saxlamağa qabildir.

“Narodı Kavkaza” kitabında qabağı düyməli çuxalar yanlış olaraq erməni (30, 222) və gürcülərə (30, 302), qabağı açıq çuxalar isə azərbaycanlılara aid edilir (30, 126). Halbuki, Azərbaycan türklərinin düyməli geyimlərdən istifadə tarixi çox qədimdir. Geyim mədəniyyətinin ilk dəfə ilgək-düyməni türklər gətirmişlər. Tükiyəli etnoqraf S.Tansuğ yazır ki, “Nisbətən kiçik sayda olan köçəri türk tayfaları bu praktik geyim (düyməli-ilgəkli, şalvar-çəpkənli- G.A.) sayəsində böyük Çin birliyinə qarşı girdikləri döyüşlərdə üstünlük qazanırdılar. Durumu dəyərləndirən Çin dövləti türklərin geyimini qəbul edərək əsgərlərinə ip-li, sarıma geyimlərin yerinə ilgəkli, düyməli, şalvarlı geyim tərzini seçmişdir” (31, 296). Geyim tarixinin dünyada tanınmış tədqiqatçılarından biri hesab olunan yaponiyalı prof. Tsutom Ema Sabihe Tansuğa yazdığı məktubunda göstərirdi ki, “Düymənin, ilgəyin və şalvar-çəpkənin kəşf edildiyi bölgə Anadoluya çox yaxındır. Xəzər dənizi civarındadır. Ona görə də Anadolu xalqı arasında düyməli geyimin və şamanistik bəzəklərin izlərini tapmaq mümkündür. Bu da geyim tarixini araşdırmaq baxımından çox maraqlı ola bilər” (31, 296). Çox güman ki, Tsutom Emanın nəzərdə tutduğu bölgə Azərbaycan ərazisidir. Azərbaycan ərazisindən tapılan arxeoloji materiallar burada er.əv. II minilliyin sonlarından düymələrdən istifadə edildiyini sübut edir. Arxeologiya fondunda Azərbaycanın Tunc dövrü abidələrindən çoxlu sayda düymənin əldə olunması deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın qədim sakinləri düymədən geniş şəkildə istifadə etmişdir (32, 331). Düzdür, Azərbaycan geyim mədəniyyətində yaxası açıq çuxalara və ya cübbələrə təsadüf edilir. Lakin o, ən çox saray mühitində, həmçinin ziyalı və ruhanilər tərəfindən geyilmişdir. XVIII əsr abidəsi Şəki xan sarayının divarlarında təsvir edilən çuxaların yaxası bağlıdır. Eyni zamanda XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə aid olan fotosəkillərdə nadir hallarda açıq yaxalı çuxalara rast gəlinir. Lakin bu da o demək deyildir ki, həmin çuxalar düyməsiz olmuşdur. Ola bilsin ki, çuxanı geyinən şəxsin istəyindən asılı olaraq onun yaxası açıq saxlanmışdır. Çuxaların yaxasına tikilən ilgək-düymələr qaytandan formalaşdırılmışdır və həcmcə çox kiçikdirlər. Cənubi Qafqaz xalqları-

nın demək olar ki, hamısı həm qabağı açıq, həm də düyməli çuxalardan istifadə etmişdir. Bunu foto - sənədlər də aydın şəkildə təsdiq edir.

Çuxaların uzunluğunu da onların fərqləndirici əlamətlərindən biri kimi dəyərləndirmək olar. Keçmişdə uzun çuxalar yalnız yüksək təbəqənin geyim dəstinə daxil edilirdi. Yüksək təbəqə, xüsusən, saray əhli uzun geyimlər geyinirdilər. Kasıb təbəqənin geyimi isə gödək olurdu (görünür, parça qıtlığından). M.Qaşğari kölələrin “çəkrək” adlanan gödək geyim geydiyini göstərirdi (16, 461). Orta əsr miniatürlərində sadə xalq kütlələrinin geyimi gödək təsvir edilmişdir. Fərhad obrazının əynində təsvir olunan çuxa yarımqol, yaxası “V” formalı, belə qədər düyməli, ətəyi gen və dizdən yuxarıdır. “Çıqa” haqqında məlumat verən V.Dal onun gödək, qısaqollu geyim olduğunu qeyd edir (3).

Fotoşəkillər və ədəbiyyat materialları çuxaların uzunluğu haqqında məlumat verir. Yaşlıların çuxası topuğa, bəzənsə, baldıra qədər çatırdı. Uzun çuxalar əsasən XX əsrin əvvəllərinə aid fotoşəkillərdə müşahidə olunur. Yaşlı nəsil adətən ənənəvi geyim tərzini qoruyub saxlayırdı. “Sinnimə yaraşmaz”, “yaşım-başım yaraşmaz” deyib, dəblə geyinmirdilər. XX əsrin əvvəllərində gödək çuxa cavanlar üçün münasib hesab olunurdu.

Çuxaların rəngi də xüsusi önəm daşıyırdı. Göy, yaşıl, ağ, qəhvəyi və qara rəngli çuxalara daha çox rast gəlinir. Ağ və göy rəngli çuxalar bir status göstəricisi idi. Kitabı-Dədə Qorqud dastanında Salur Qazanın “Ağ donuma kir ələndi” (14, 90), “Səni görən bəg oğulları ağ çıxardı, qara geydi” (14, 90) deməsi göstərir ki, yüksək zümrənin geyim dəstində ağ geyim önəmli yer tutmuşdur. Y.V.Çəmənzəminli Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanı bayram günü ağ libasda təsvir edir: “Xan bayram münasibətilə Lənbəran qumaşından tikilmiş ağ çuxa, ağ arxalıq, geymiş və başına da ağ dəri papaq qoymuşdu. Çiyinə içi samur xəzli tirmə xirqə salmışdı. Şal qurşağından altun qəməsinin qiymətli daşlarla bəzənmiş qəbzəsi görünürdü” (33, 7). “Təzətoylu gənclərin “bəy çuxası”, adətən, ağ rəngdə olurdu. Qız evindən oğlan evinə göndərilən hədiyyələr arasında mütləq bu cür ağ çuxa olması ənənəyə çevrilmişdi” (11, 145-146). Bundan başqa ağ çuxa imkanlı təbəqənin və ordu komandanlarının geyim dəstində əsas yer tuturdu (şəkil-9). Göy və yaşıl rəngləri ev şəraitində əldə etmək mümkün olmadığından, həmin rəngli parçalar xaricdən gətirilir və baha qiymətləndirildi. Buna görə də, belə parçadan tikilən çuxalar yalnız yüksək təbəqənin geyim dəstinə daxil olurdu.

XVIII-XIX əsrlərə aid təsvirlərdə kişilərin əynində naxışlı parçalardan (əsasən tirmədən) tikilmiş, qabağı açıq, dizə qədər və dizdən bir qədər yuxarı olan çuxalara da rast gəlinir. Bu geyim növü həm çuxa, həm də “baharı”, “katı-bı” (“katıvı”), “küləcə” adı ilə qadın geyim dəstinə də daxil olmuşdur. Maraqlıdır ki, İrəvanda (20, 31) və Naxçıvanda bu geyim növü elə “çuxa” adlanmışdır. Məlumat üçün qeyd edək ki, MATM Etnoqrafiya fondunda saxlanan Naxçıvan bölgəsinə aid küləcə inventar kitabda “çuxa” adı ilə qeydə alınmışdır. Çox güman ki, bu tipli çuxalar (küləcələr) N.Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasına çəkilmiş, haqqında bəhs etdiyimiz miniatürdəki çuxanın xələfidir.

Dövrümüzdə qədər öz mövcudluğunu qoruyub saxlamış milli geyimlər muzey kolleksiyalarında özlərinə daimi sığınacaq tapmış və bu gün bu sahədə tədqiqat aparmaq üçün qiymətli mənbədir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin

Etnoqrafiya fondunda qorunan kişi geyimi kolleksiyası Azərbaycanda analoqu olmayan nadir nümunələrin toplandığı bir kolleksiyadır. Bu kolleksiyadan bir neçə çuxa nümunəsini nəzərdən keçirək.

EF 9686 inventar sayılı çuxa (şəkil-10) 9 taxtadan ibarətdir. Çuxanın qabaq taxtaları və arxadan tən ortadakı layı boyvəboy biçimlidir. Kürək bütöv biçilmiş, ortadan bir lay bütöv saxlanaraq ətəyə doğru davam etmişdir. Kəmər keçirmək üçün belinə sərmədən hazırlanmış 3 ədəd törpü əlavə olunmuşdur. Törpünün biri sıradan çıxmış, qalan iki törpünün uclarına bir ədəd Rusiya gümüş sikkəsi asılmışdır. Yaxasına qaytandan 4 ilgək və 4 ədəd üzəri qarasavatla işlənmiş gümüş düymə tikilmişdir. Yaxa kəsiyi, ətəyi və qollarının ağzına, hazırdaş oyuğunun ətrafı boyunca qaytandan köbə tikilmişdir. Hər iki yaxasında 10 ədəd hazırdaş oyuğu vardır. Oyuqlarda cəmi iki ədəd oyma üsulu ilə bəzədilmiş və üzərinə qarasavat çəkilmiş ağac əsaslı dekorativ hazırdaşı var. Boyun dairəsindən belə qədər gümüşdən hazırlanmış sərmə ilə köbələnmişdir. Hər iki yaxada gümüşdən hazırlanmış və qarasavatla örtülmüş iki “balıq” və bir “gül” bəzək var. Qol uzunluğu 66 sm, qol ağzı 25 sm, ümumi uzunluğu 108 sm, bel dairəsi 80 sm, ətəyinin eni 288 sm-dir. Döş hissəsi astarlıdır.

EF 2715 (şəkil-11) inventar sayılı çuxa biçim üsuluna görə fərqlidir. Çuxa 10 taxtalıdır. Hər iki yanda çuxalarda tez-tez rast gəlinən cib yarığı var. Yarıq ətrafı və geyimin yaxa kəsiyi qaytandan köbəyə tutulmuşdur. Çuxanın qabaq layları boyvəboy biçimlidir. Arxa taxtalar (çinlər) belə birləşir. Cib yarığının qoyulduğu taxtanın belə birləşən hissəsində kəmərçin formalaşdırılmışdır. Yaxası qaytandan hazırlanmış ilgək düyməlidir. Çuxanın yaxasına əlavə olaraq dəmir ilgək də tikilmişdir. Belinin bədənə kip oturmasını təmin etmək üçün içəridən bel dairəsi boyunca 1 sm enində qaytan tikilmiş və həmin qaytanların ucuna ilgək-qarmaq əlavə olunmuşdur. Bu ilgək-qarmaq vasitəsi ilə geyimin beli çəkilib, bədənə kip otuzdurulur. Çuxanın hər iki yaxasına 10 hazırdaş oyuğu əlavə olunmuş, oyuqlara ağac və sümükdən hazırlanmış hazırdaşlar yerləşdirilmişdir. Onun içərisi belə qədər ağ rəngli parçadan astarlıdır. Estetik görünüşünü artırmaq üçün boyun və yaxa kəsiyinin astarı 10 sm enində əlavə qara rəngli ipək parçadandır.

EF 8641 (şəkil-12) sayılı çuxa da öz unikal biçim və səliqəli tikiş üsuluna görə fərqlənir. Çuxa doqquz taxtalıdır və çinlidir. Yanlarda qoyulmuş cib yarığının ağzına qaytan çəkilmiş, qaytanlar ilgək forması verilərək qarşı tərəfə tikilmiş və nəticədə maraqlı dekorativ çalar alınmışdır. Çuxanın hər yaxasında 14 vəznə (9 sm) vardır. Onun altından dekorativ funksiya daşıyan trapesiya formalı parça əlavə olunmuş, kənarlarına qaytan verilmiş, üzərindən tikiş salınmışdır. Birinci layla ikinci layın birləşən hissəsində dekorativ məqsədlə qəhvəyi rəngli sapla üç sıra tikiş əlavə olunmuşdur. Bədən ətəyə qədər 10 sm qoşa tikişlidir. Yaxa kəsiyi boyunca da qoşa tikiş salınmışdır. Kürək bütöv biçimli, döş isə iki hissə parçadan formalaşdırılmışdır. Birinci hissə boyvəboy biçilərək çuxanın sonuna qədər davam edir. İkinci hissənin yuxarısı 12 sm, aşağısı 20 sm-dən ibarətdir. Çuxanın qolu bir baş boyuna qədər davam etdiyindən (buna texniki dildə “reqlan” deyilir) bu parçanın yuxarı ucunun qola birləşdirilməsinə imkan vermişdir. Parçanın aşağı tərəfi belə, iti bucaq formasında kəsilmiş digər küncü isə (2,5 sm) kürəyə birləşdirilmişdir. Qoltuq altına “xişdək” adlanan üç-

künc formalı parça hissəsi əlavə olunaraq qalan boşluq qapanmışdır. Çuxanın qolunun arxa hissəsinə çiyindən biləyə doğru genişlənən (düzbucaqlı trapesiya formalı) parça əlavə olunaraq qolun en dairəsinin normal ölçüsü təmin edilmişdir. Qol ağzına əlavə edilən 19 sm enində qəhvəyi rəngli parça geriyə qatlanaraq geyimin estetik görünüşünü təmin edir. Həmin hissə yarmaqlıdır (çapıqdır). Boyunluğa əlavə astar tikilmiş, üstündən sıırıq gedilərək şax duruşu təmin edilmişdir. Çuxanın bədən hissəsinə qol ağzına əlavə olunan eyni parçadan astar tikilmişdir. Sol tərəfdə astarın üstündən tünd yaşıl rəngli parçadan 15X19 sm enində, üzəri tikiş maşını ilə naxışlanmış cib əlavə olunmuşdur. Çuxanın ətəyinin qabaq ucları 6 sm enində geriyə doğru qatlanaraq, ətəyə bəndlənmiş, nəticədə özünəməxsus bir element yaranmışdır.

Etnoqrafiya fondunun incilərindən biri olan Şuşanın məşhur mehmandarovlar ailəsinə (şəkil-2) aid çuxa özünün yüksək bədii dəyərində, professional tikilişinə görə nadir sənət nümunəsidir. Biçim üsuluna görə EF 8641 sayılı inventarla eyni olan çuxa ondan materialına, qol formasına və yüksək səriştəli əl işinə görə fərqlənir. Çuxa göy rəngli mahud parçadan əl ilə tikilmişdir. Astarı yaşıl rəngli xara parçadandır. Ön tərəfdə astar 26 sm aşağıya doğru davam edir. Çuxanın parçası enli olduğundan, taxtaların sayı 7-dir (ətəyin ümumi eni 288 sm-dir). Çuxanın bel tikişləri, qoltuq altı və qolçağın dirsəyə qədər olan ətrafı bənövşəyi rəngli ipək köbə ilə örtülmüşdür. Yaxa kəsiyi və ətək 8 mm enində çox səliqəli şəkildə qatlanaraq köbə ilə elə basdırılmışdır ki, bir dənə də olsun tikiş izi görünmür. Taxtaların birləşən hissəsində başqa geyimlərdə rast gəldiyimiz ehtiyat parça qoyulmayıb. Birləşən hissələr 1 mm enindədir və incə tikişlə möhkəm basdırılmışdır. Boyun hissəsi 3 sm hündürlüyündə dik boyunluqla əhatə olunmuşdur. Yaxa və boyun hissəsinə tirmədən 6 sm enində köbə verilmişdir. Həmin köbə 1 sm enində kənara çıxarılaraq, geyimin estetik görünüşünü artırmışdır. Qolları atmadır (104 sm) və əlçəklə tamamlanır. Dirsəkdən biləyə doğru qol kənarları bir-birinə birləşdirilmişdir (18 sm). Birləşən hissəyə güləbətın qıydan iki cüt buruq salınaraq, dekorativ çalar verilmişdir. Qolçaq bilək hissədə tikilərək birləşdirilmişdir. Əlçək (yeng) yarpaq formalıdır. Yaxasına üç ədəd ilgək və qaytandan düymə tikilmişdir, onlar 1,5 sm sağ tərəfin üstünə keçirilərək, düymələnir. Yanlarda cib yarığı vardır. Tirmə köbənin davamı olaraq yaxa kəsiyi ətəyə qədər, ətək və qol kənarı bütünlüklə güləbətın qıyla köbələnmişdir. Çuxanın ümumi uzunluğu 108 sm-dir. Çuxa görkəmli şair M.P.Vaqifin Şirvan hökmdarının ona hədiyyə olaraq göndərdiyi çuxaya tərif olaraq yazdığı şeirdəki məziyyətləri sanki özündə birləşdirmişdir:

Çuxa cox görmüşəm, amma ki, bu babət, nə deyim,
Kimsədə görməmişəm qabili-qamət nə deyim,
Eyləyibdir kişi bu işdə qiyamət, nə deyim,
Göstərib dərzü bir əcazü kəramət, nə deyim
Ki, tamam kari-Ərəstuyü Fəlatunə dəyər.

EF 2350 (şəkil-13) inventar sayılı çuxa doqquzlamadır, keci sapdandır. Çuxanın biçim üsulu digər çuxalardan seçilir. Belə ki, digər çuxalardan fərqli olaraq bəhs etdiyimiz çuxanın yalnız arxadan tən orta tayı boyvəboy biçilmişdir.

Əlavə olaraq ön taxtaların hər iki qabaq tərəfinə böyük və yan taxtalara iki kiçik calaq verilmişdir. Ön tərəflərə calaq əlavə olunmasına tipoloji baxımdan çuxalara çox yaxın olan kişi arxalıqlarında və qadın çəpkənlərində də rast gəlik. Qabaq hissədəki calaqlar geyimin taxtalarının bir-birinin üzərinə aşmasını, eyni zamanda digər calaqlarla birlikdə geyimin ətəyinin genişliyini təmin etmək üçün tətbiq edilmişdir. Nəticədə çuxanın ətəyi 250 sm olmuşdur. Hər iki cib yarığının üstünə kəmərcin qoyulmuş və onun möhkəmliyini təmin etmək üçün alt hissəsinə keçə parça tikilmişdir.

Fotoşəkillərdə bəzən dəridən tikilmiş çuxa-kürklərə rast gəlinir (şəkil-14). Borçalı azərbaycanlılarına aid olan fotolardan birində müşahidə olunan yaxası vəznəli kürk-çuxa dizdən aşağı, qolu düz formadadır. Arxalığın üstündən geyilmişdir. Kürkün yaxası xəzlidir. Yaxa forması və vəznəli olması, hətta qol biçimi çuxa ilə eyniyyət təşkil edir.

Faktik, elmi və etnoqrafik-çöl materiallarının araşdırılması göstərir ki, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində kişi geyim dəstinin papaqdan sonra geniş yayılmış və ən sanballı növlərindən biri çuxa olmuşdur. Minilliklər boyunca xalqımızın geyim dəstində mühüm yer tutan çuxa xırda əlavə və dəyişikliklərlə dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Sovet dövründə gündəlik geyim dəstindən çıxarılsa da, rəqs kollektivlərinin səhnə geyimi kimi qorunub saxlanmış, bu da geyimin yaddaşlardan itməsinin qarşısını almış, çuxaya olan rəğbət qorunub saxlanmasına vəsilə olmuşdur. Bu gün XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə aid olan kişi geyim kompleksini MATM kolleksiyasında və həmin dövrə aid fotoşəkillərdə izləmək mümkündür. Qonşu xalqların geyim mədəniyyətinə güclü şəkildə sirayət etmiş, türk etnik-mədəni mühitində yaranıb formalaşmış çuxa və papağın qayğısına qalmaq, ona sahib çıxmaq, yenidən ümumxalq geyimi səviyyəsinə qaldırmaq günün ən aktual tələblərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.3. СПб.1893
2. Словарь В.Даля. 2012<https://slovar.cc/rus/dal/581158.html>
3. Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка. <https://vasmer.lexicography.online>
4. Толковый словарь русского языка. <https://slovar.cc/rus/ushakov/467732.html>
5. Большая советская энциклопедия, БСЭ. 2012 <https://slovar.cc/enc/bse/2059413.html>
6. İqtibas A.Mustafayevin “Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, 1977-ci il” kitabından götürülmüşdür.
7. Luğətname dehxoda. Tehran,1941
8. Трубецкой В.В. Бахтиары (оседло-кочевые племена Ирана) Москва, 1966.pdf <http://bookre.org/reader?file=1390851&pg=18>
9. Məlumat Təbriz sakini Nasir Zarehdən götürülmüşdür.
10. Abdulova G. Azərbaycan milli qadın geyim və bəzəklərinə dair (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında) / AMEA Xəbərlər (ictimai elmlər seriyası), №4, Bakı, 2015, s.88-109.
11. Mustafayev A. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi. Bakı, 2000

12. Студенецкая Е.Н. Одежда народов северного Кавказа XVIII-XX вв. Москва, 1998
13. Məlumat Tovuz rayon sakini Bəhrüzər Ağayevdən götürülmüşdür.
14. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 2004
15. Abdulova G. Milli geyimlərdə qədim türk damğaları. / Azərbaycanın ilk peşəkar arxeoloq və muzeyşünası Davud bəy Şərifovun anadan olmasının 130 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu” V Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2015. s.7-13
16. Qaşğari M. Divani-lügət-it-türk. 4 cildə. I cild. Bakı, 2004
17. Рецепт Тек. Dîvânu lugâti't türk'te giyim kuşam kültürü ile ilgili kelimeler. mobile.jasstudies.com/mdergipdfdetay.aspx?ID=3574
18. Vəliyev F.; Abdulova G. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Qarabağın ənənəvi qadın geyimləri (çəpkənlər), MATM, Bakı, 2013. s.300-313
19. Vəliyev F. Geyimlər və bəzəklər / Azərbaycan etnoqrafiyası, 3 cildə. II cild. Bakı, 2007, s.83-158
20. Dünyamalıyeva S. Azərbaycan milli geyimləri (biçim və texnoloji xüsusiyyətləri). Bakı, 2015
21. Яценко С.А. Несколько наблюдений о костюме ранних тюрков на изображениях. // Тюркологический сборник 2011-2012. Москва, 2012 http://www.narodko.ru/article/yatsenko/Observations_on_the_suit_of_the_early_Turks
22. Bahaeddin Ögel. Türk kültür tarihine giriş. V cild. Ankara, 1978.pdf
23. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007
24. Лермонтов М.Ю. Демон. http://lermontov.info/text/demon_p.shtml
25. Равдоникас Т.Д. Очерки по истории одежды населения северо-западного Кавказа (V в., до н. э.- конец XVII в.). kitabhona.org.ua/costum_etno/.
26. Кубанские станицы. Этнические и культурно-бытовые процессы на Кубани. / Академия Наук СССР, Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. М., 1967
27. Şıxlı İ. Dəli Kür. Bakı, 2005
28. Məlumatı f.ü.e.d. Tacir Qurbanov vermişdir
29. Мизиев И.М. Очерки истории и культуры Балкарии и Карачая XIII–XVIII вв. – Нальчик, 1991
30. Народы Кавказа, т.2, Москва, 1962
31. Sabiha Tansug. Karacaoğlan və Türk giyiminde düğmeler. http://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/semp_2/tansug.pdf
32. Abdulova G. Geyim mədəniyyətində düymələr. MATM-2015, s.328-346
33. Çəmənəminli Y.V. İki od arasında. Bakı, 2005.

Gulzade Sarxan gizi Abdulova

CHUKHA IN NATIONAL MEN'S CLOTHING COLLECTION

SUMMARY

The article provides detailed information on the history, etymology, sewing technology, and dressing style of the chukha, which is the central component in men's clothing collection. The study also clarified the issues of in which areas chukha was spreaded, the influence of neighboring peoples on clothing culture and ethnographic lexicon, the origin of the term “çerkəzi çuxa”, new scientific theses on chukha and its parts (“vəznə”, “hazırdaş”, “atmaqollar”).

Гюльзаде Сархан кызы Абдулова

ЧУХА ИЗ КОМПЛЕКТА НАЦИОНАЛЬНОЙ МУЖСКОЙ ОДЕЖДЫ

РЕЗЮМЕ

В статье даются подробные сведения об истории, этнографии, технологии пошива, сособе ношения чухи, занимающей основное место в комплекте мужской одежды. В исследовании также прояснены вопросы ареала распространения чухи, ее влияния на культуру одеяния и этнографическую лексику соседних народов, происхождения слова «черкеска», выдвинуты новые научные тезисы относительно ее отдельных частей (газыря, цевки, откидных руковов).

Şəkil 1.Orta əsrlərə aid cübbə və çuxa nümunələri

Şəkil 2.Atmaqol çuxa nümunəsi: ön və arxa görünüşü. MATM EF inv.№1801

Şəkil 3.Çuxalarda yan çapıqları (yarmac)

Şəkil 4. Rus ordusunun azərbaycanlı zabidləri atmaqol çuxada

Şəkil 5. Çuxalarda qol formaları: 1-2 hörməli, 3 atmaqol, 4 qatlama

Şəkil 6. Təbrizlilər dördkünc yaxlı çuxada

Şəkil 7. Qoltuqaltı və üzükləri

Şəkil 8. Hazırdaşlar

Şəkil 9. Azərbaycanlı zabit ağ çuxada Şəkil 10. Gümüş bəzəkli çuxa.

Şəkil 11. Uzunətək çuxa

Şəkil 12. Doqquzlama çuxa

Şəkil 13. Keci çuxa

Şəkil 14. Borçalı türkü çuxa-kürkdə